ƏLİ RZA XƏLƏFLİNİN TƏBİƏT GÖRÜŞLƏRİ VƏ ONUN EKOLOJİ MAHİYYƏTİ

(Bayatıları əsasında)

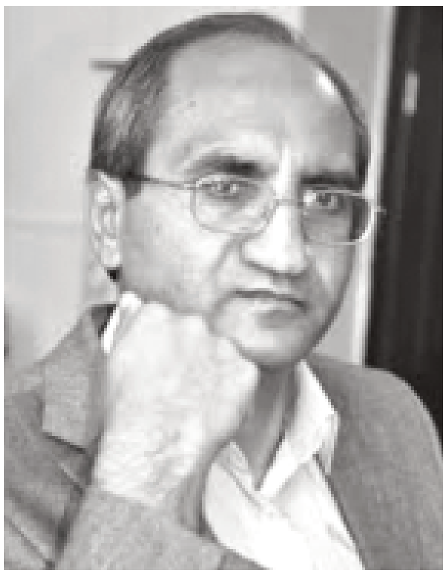

Yusif DİRİLİ
Ətraf mühit üzrə tədqiqatçı

(Əvvəli ötən sayımızda)

Müəllifin bayatılarında antibiotik faktorlardan olan küləyin də ətraf mühitə, xüsusən canlı orqanizmə zərərli təsiri yer alıb:

Vaxt gəldi vurdu məni,
Külək sovurdu məni...

(, æ ø. 68)

Su canlıların həyatına təsir göstərən abiotik faktor kimi, eyni zamanda orqanizmin inkişaf və fəaliyyəti üçün zəruri mühitdir, vacib maddədir.

Susuz aləm odlanar,
Nülufər suda yanar.

(, æ ø. 127)

İlk oxunuşdan nüluferin su bitkisi olduğu diqqəti cəlb edir. Həqiqətən də o çoxillik, kökümsovlu su bitkisidir. Əsasən durğun sularda, bulaqlarda, bataqlıqlarda və s. bu kimi sucaq yerlərdə yaşayır. Şair qeyd edir ki, susuz mühitdə heç bir canlı yaşaya bilmir, "odlanır" - yanır, yeni quruyur, tələf olur. Bu, canlıların həyatında suyun misilsiz əhəmiyyətini göstərir. Su həlledici kimi hüceyrələrdə gedən biokimyəvi proseslərdə böyük rol oynayır (Orqanizmdə onun başqa mühüm funksiyaları da vardır. Yeri gəldikcə, bu barədə qısa məlumat verəcəyik). Qeyd etmək lazımdır ki, elmi adı "suzanbağı" olan nilufərin ağ və ya sarı rəngli çiçəkləri qədim dövrlərdən indiyədək şərq ədəbiyyatına gözəllik rəmzi təki daxil olmuş, klassiklərin əsərlərində dönədönə vəsf edilmişdir. Ancaq bəzən bu gözəllik neqativ təsirlərdən mahiyyətini itirir. Bizə görə, "nilufərin suda yanması" ifadəsi ekoloji xarakter daşıyır, yəni suyun hər hansı səbəbdən çirklənməsi, yaxud mühitə dağıdıcı faktorların təsiri onun normal inkşafını ləngidir və ya tamamilə məhv edir.

Ətraf mühitin əsas amillərindən biri kimi su, canlı oprqanizm üçün olduqca vacibdir. Xüsusilə, içməyə və suvarmaya yararlı suyun əhəmiyyəti misilsizdir. Təəssüf ki, bu məqsədlə mövcud su ehtiyatı ya kifayət etmir, ya da yararsız haldadır. Su ehtiyatının bolluğu ərazidə bitki örtüyünün, digər canlıların həyat tərzinə bir faktor kimi müsbət təsir göstərir, onların keyfiyyət və kəmiyyətcə zənginliyinə səbəb olur. Ə.R.Xələflinin aşağıda örnək kimi gətirdiyimiz misraları bu baxımdan nümunə sayıla bilər.

İtib getsə soraqlar,
Susuz qalsa bulaqlar.
Gövdə çiçək, bar verməz
Sınıb düşsə budaqlar.

(, æ ø. 84)

Gerçəkdən, susuzlaşmış - qurumuş bulaqların, çayların, göllərin, süni yaradılmış digər su hövzələrinin - nohurların, arxa və kanalların, dəryaçaların ətrafında illərlə formalaşmış müxtəlif bitki növləri tədricən tələf olur və sıradan çıxır.

Bayatının 3 və 4-cü misraları fotosintezin məhsulu kimi üzvi maddələrin əmələ gəlməsinə işarədir. Orta məktəbdən də məlumdur ki, bitkilər kökləri vasitəsilə torpaqdan su və suda həll olmuş mineral maddələri, mühitdəki karbon qazını udur və orqanizmin yaşıl hissələrində işıq enerjsinin təsiri altında üzvi maddələr yaranır. Bitkinin yaşıl hissələri dedikdə, yalnız yarpaqlar deyil, cavan zoğlar (budaqlar) da nəzərdə tutulur. Canlıların bioloji xassələrindən olan qidalanmanın orqanizmin çoxalması, inkişafı və böyüməsindəki rolunu danmaq olmaz. Budaqların (yaşıl hüceyrəli cavan zoğların) sınması, məhv olması çoxalma orqanlarının - çiçəyin, meyvə və toxumun yaranmasını əngəlləyir. Çoxalma isə nəslin davam etdirilməsinin vacib şərtidir. Bu cəhətdən şair məsələyə elmi yöndən və düzgün yanaşıb.

Torpaq yansa su dilər,
Aşiq qəlbi su dilər.
Yara alan qan verər,
Əvəzində su dilər

(, æ

Torpağın məhsuldarlığı yalnız onun münbitliyi ilə deyil, həmçinin nəmliyi-rütubəti ilə də əlaqədardır. Dəmyə bitən bitkilər istisna edilməklə, digər bitkilər üçün torpaqda rütubət kifayət qədər olmadıqda məhsuldarlıq aşağı düşür. Belə torpaqlar tələbata görə mütləq suvarılmalıdır ki, yaxşı məhsul versin. Suvarılan torpaq anlayışı da burdan meydana gəlmişdir. Bayatının birinci misrasında diqqət bu problemə yönəldilirsə, 3 və 4-cü misralarda qanın tərkibində suyun miqdarı və onun əhəmiyyətinə toxunulur. İlk baxışda qırmızı rəngdə görünən qanın çox hissəsini (55%) şəffaf, rəngsiz maye - plazma təşkil edir. Qan plazmasının təxminən 8%-i üzvi və qeyri-üzvü maddələrdən, 92%-i isə sudan ibarətdir. Qana müxtəlif maddələrin daxil olmasına baxmayaraq, onun kimyəvi tərkibi həmişə sabit qalır. Əgər plazmanın fiziki-kimyəvi xassələri dəyişilirsə, o orqanizmə mənfi təsir göstərə bilər. Bu baxımdan qanın tərkibində miqdarca çox olan suyun fiziki-kimyəvi xassəsi qanın funksional fəaliyyəti üçün misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Orqanizmin hər hansı bir nahiyyəsinin kəskin zədələnməsi (yaralanması) qan itirməyə səbəb olur. Bu zaman qanda suyun disbalansı pozulur və nətcədə orqanizmin sağlamlığının bərpası da çətinləşir. Ona görə də qan itirmiş xəstələrə çoxlu maye qəbul etmək məsləhət görülür.

Qönçə quraqda yandı
Piltə çıraqda yandı.
Düzə aman olmadı,
Qaldı qıraqda yandı.

(, æ ø. 175)

Bu bayatının ilk misrası canlı orqanizmə quraqlığın abiotik faktor kimi zərərli təsirini göstərirsə, digər misralarda insan ekologiyası önə çəkilir. Bu problem bütün tarixi dövrlərdə mövcud olmuşdur. "Düz adam düzdə qalar, qıraqda qalar" kimi ibrətamiz fikirlər əhalinin sağlamlaşdırılmasına xidmət etmişdir. İstər din və fəlsəfə tarixində, istərsə də bədii ədəbiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində bu problemə zaman-zaman toxunulmuşdur. Bu proses indi də davam etməkdədir. Əli Rza Xələfli hansı janrda yazmasından asılı olmayaraq bütün əsərlərində insan amilini əsas götürür. Zamanın gerçək təbəddülatlarından doğan insan xarakterində baş verən deformasiayalara bundan yaxşı misalmı tapacağıq?

Bəd əsdi badlarımız,
Dəyişdi dadlarımız.

(, æ ø. 22)

Son vaxtlar cəmiyyətimizdə baş verən ovqat pozğunluğu, itməkdə olan ləyaqət çatışmazlığı müəllifdə haqlı olaraq belə inam yaradır ki, vəziyyətdən yeganə çıxış yolu özünü mənən təmizləmək, saflaşdırmaqdır. Buna görə də oxucusuna əzablara sinə gərib doğruya yol açmağı və onu qorumağı, əyrini və oğrunu isə özündən kənarlaşdırmağı tövsiyə edir.

Yalanlardan uzaq qaç
Qalsan da ac-yalavac.
Əzablara sinə gər,
Düzə, doğruya yol aç.

(, æ ø. 156)

və ya:

Qoru düzü-doğrunu
Qaytar əyri, oğrunu.

Bəzi heyvan və ya bitkilər haqqında biliksizlik və məlumatsızlıq yanlış təsəvvürlərə gətirib çıxarır ki, bu da onlara qarşı zərərli tədbirlərin görülməsi (məhv edilməsi) ilə sonuclanır. Məsələn, sürünənlər sinfinə mənsub ilan bu qəbildəndir.

İlan mifoloji ədəbiyyatda, həm vardövlət hərisi, həm qoruyucu, həm də zəhərinə görə xoşagəlməz-zərərli bir heyvan kimi qəbul olunub. Yuxarıdakı misrada bəzi insanların xarakteri zəhərli ilana bənzədilir.

Yarpız mənəm, ilan sən
Söz deməmiş çalan sən.

(, æ ø. 140)

İnsan ekologiyası baxımından ibrətamiz misaldır, ancaq qeyd etmək lazımdır ki, ilan ümuiyyətlə, faydalı heyvandır. Kənd təsərrüfatı zərərvericilərini məhv etdiyinə və tibb sənayesi üçün zəhərindən istifadəyə görə faydalı hesab olunur. "İlanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da yuvasının ağzında bitər" - el məsəlinə gəlincə, burda da dolaşıqlıq vardır. Bu da onları yaxşı tanımamaqdan irəli gəlir. Mənəviyyatın (İnsan) ekologiyasına aid daha iki ibrətamiz misal:

Ədəbi al gözəldən,
Xəzanı gör xəzəldən.

(, æ ø. 90)

"Dünyanı gözəllik xilas edəcək"- zərb-məsəlində qeyd edildiyi kimi gözəllik insan mənəviyyatının güzgüsüdür, göstəricisidir. Al-əlvan xəzəllər də gözəlliyin rəmzi qədər göz oxşayır, ruhu təzələyir, insanda xoş duyğular yaradır. İkinci misalda isə əksinədir. Namərd hər zaman namərddir. Eldə söz var: İlanın ağına da lənət, qarasına da. Bunu faydalı heyvan olan ilanlara yox, üzdəniraq nifrin, xəbis, məkrli namərd adamlara aid etmək daha düzgündür:

Ayıq ol, sadağında
Namərdin oxu qalar.

(, æ ø. 96)

Üzvi aləmin təkamülünün öyrənilməsi göstərir ki, həyat suda meydana gəlmiş, milyon illər ərzində tədricən quru mühitinə keçərək burada formalaşmış və inkişaf etmişdir. Buna baxmayaraq, bir sıra orqanizmlər ya su mühitində inkişaflarını davam etdirmiş, ya da həyatları bilavasitə su ilə bağlı olmuşdur. Susevən bitkiləri bura aid etmək olar.

Sən bir gülsən süsəni,
Qoy saxlasın su səni.

Bayatılarının birindən nümunə seçdiyimiz bu iki misra öyrədici xarakter daşıyır. Fikrimizcə, şair obyekt kim süsəni təsadüfi seçməyib. Zanbaqkimilər fəsiləsindən olan süsən çoxillik ot bitkisi olub, suya tələbatına görə hidrofitdir. Cəmi bir neçə gün susuz yaşayır, sonra yerüstü gövdə və yarpaqları məhv olur, budaqlanan kökümsovu isə torpağın altında nəm şəraitdə mühafizə edilərək salamat qalır. Burada ekoloji faktorlardan biri kimi suyun əhəmiyyəti diqqətə çatdırılır. Bu fikri şair digər bayatılarında da davam etdirib. Əvəzedilməz qida mənbəyimiz olan çəltik su mühitində becərilir, yəni düyü sucaq yerlərdə yetişdirilir. O məhz bu cür şəraitdə inkişaf edir.

Sucaqda ək düyünü,
Bəzəsin toy-düyünü.

Çəltik-düyü əkini ilə bağlı əmək - mövsüm nəğmələrindən birində də çəltiyin yalnız sucaq sahələrdə becərildiyi diqqəti çəkir:

Çəltiyi biçən gəlsin,
Suyunu içən gəlsin.

Əli Rza Xələflinin bir ədəbi yaradıcı təki qələminin gücü ilə tədqiqatçılıq bacarığını praktik şəkildə ortaya qoymaq və çevrədəki həyati hadisələri sözün içində saf-çürük edib oxucuya mənimsətmək qabiliyyəti çox yüksəkdir. Onun bu sahədəki fitrəti özünü cəmiyyətlə təbiətin vəhdətini bir araya gətirmək, analiz və sintez etmək kimi keyfiyyətlərini üzə çıxarır və olduğundan daha möhtəşəm göstərir. "Qar işıqdır!"- Böyük Azərbaycan filosofu Asif Atanın təbirincə qarın mahiyyətində aydınlıq, işıq var. Şairin bayatılarında da qar adi su kütləsi deyildir. Gözəllik və sağlamlıq ifadəsidir.

Dağda qar ala qalsın,
Xəstə qar ala - qalsın...

(, æ ø. 58

Elə xəstəliklər vardır ki, onların müalicəsində qar və ya buzdan istifadə olunur. Yadımıza Cəlil Məmmədquluzadənin "Buz" hekayəsini salaq. Elə indi də, müasir tibbi vasitələrin yüksək inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə belə, buz və qardan istifadə edildiyi sirr deyildir.

Dağ döşündə qar bəslər
Gül üstündə xar bəslər.

(, æ ø. 10

"Güneydə bəslənmiş quzey qarısan" - deyirdi Dirili Qurbani. Yaylaqlardakı yüksəkliklərdə, dağların quzey yamacında qarın yaya qədər qalması faktı var. Belə halda "qara qurd düşüb" və ya "qar qurdlayıb" - deyirlər. Yüksəklikdə daim mövcud olan sərt iqlim şəraiti qarı donuşluq vəziyyətdə saxlayır, əriməyə qoymur. İkinci misrada görəsən, müəllif nədən gülün üstündə "xarın bəslən-diyi"ni qeyd edir. Məsələnin mahiyyəti elmi yanaşma tələb edir. "Xar" bədiyyatda bülbülün gülə-sevgisinə qovuşulmasına mane olan mənfi mistik obraz kimi verilir. Yəni, xar - düşmən anlamında tikandır. Əslində isə tikanlı bitkilərdə tikanın bitki üçün yalnız faydası vardır: təkamüldə qazanılmış qoruyuculuq xüsusiyyəti - istər gövdə, istərsə də yarpaq mənşəli olsun. Çiçəyin ətrafında "xar"ın - tikanın olması, onu - gələcəyin meyvə və toxumunu kənar təsirlərdən qoruyur ki, bunun da növün saxlanması kimi çox mühüm bioloji əhəmiyyəti